

Chapter-3

૭૪

પ્રકરણ : ૩:

ભાજનસ્વરૂપની ભૂમિકા : ૨

ભારતીય ભજનકૃતિમાં ભારતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાની ચેત મનજૂત કહી સમાન છે. ભારતમાં મધ્યકાલના ભક્તિપ્રધાન યુગનું ચરિત્ર ભજન હતું. ભક્તિનો વ્યાપ પ્રતિપ્રાંતમાં કેવો વિસ્તર્યો હતો એનાં નિદર્શન માટે ભારતની સંતપરંપરાનો ઇતિહાસ એવો જરૂરી છે. ગામુખિક જીવનની સંપત્તિ માટે શૈલિક સુખના ત્યાગની પ્રેરણા જનતાને ભજનો ને પહોંચાડી જ મળી. એ માટેનો "પાટધર્મ" પણ આ યુગમાં ચાલુ થયો. પાટધર્મને કેટલાક માર્ગરૂપિય પણ કહે છે.

પાટધર્મનું લક્ષણ આ પ્રકારનું હતું:

પાટધર્મીઓ નર્તક ભજનનું જ ગાન-ગ્રવણ કરનારા હોય છે, એમાં દીપની જ્યોતને પાટ પર સ્થાપવામાં આવે છે, જ્યોતને નિરાકાર પ્રસ્તની સાક્ષીનું પ્રતીક ગણવામાં આવે છે. ગમક જ્યોતનું દર્શન, પાટધર્મીઓને મન આવી ધણું જ મહત્વનું અને આવશ્યક છે. આ પંથમાં પણ ગુરુસ્થાને તો કોઈ એકિતને સ્થાપવી પડે જ છે. ગુરુ યનાર એકિત પંથની જ હોય, કોઈપણ એકિત આ પંથમાં ભક્તી શકે છે; એ એના નિયમો માન્ય હોય તો. પંથના

૨૩/૫
૨૫/૫
૨૬/૫
૨૭/૫

-પચના સકતો ને જગ્યાએ મળે ત્યાં "પાટ બેઠો છે" એમ કહેવાય. જ્યાં પાટ બેઠે ત્યાં પધારના માત્ર અનુયાયીઓને જ આમંત્રણ મળે છે. આમંત્રણ આપનાર વ્યક્તિ "વાચક" કહેવાય છે. વાચક બધે ફરીને સહુને જાણ કરે. એના પ્રતીકરૂપે કોઈક પ્રકારના ચનાજના દાણા નિમંત્રણ સાથે આપવામાં આવે છે. પાટમાં જનાર વ્યક્તિ સંજ્ઞા બતાવીને પ્રવેશ મેળવે છે. દાણા કઈ તો ગુનારના કે પછી ને હાજર હોય તે પ્રમાણે હોય છે, અને એની સંજ્ઞા અપાય છે. પ્રવેશદ્વાર આમળાઈલેલ પ્રવેશક વ્યક્તિને જોઈ જતાવવામાં આવે તો જ વ્યક્તિને પ્રવેશ મળે છે, અન્યથા નહીં.

લેગઈ ગયેલા પાટધર્મીઓ ખાના-પીવાની સામગ્રી સેવી કરે છે અને પહેલાં ભોજન બતાવીને ચારોએ છે. આ પછી જ ન્યોત સમક્ષ ભજન ગવાય છે.

પાટની બે બાજુ ધીની બે દિવાળીઓ પ્રકટાવે છે તેને સૂરજ-ચંદ્ર કહે છે. પાટ માટે સકતોને પ્રસાદ અપાય છે તેને કોળી પાવળ આપી કહેવાય છે.

પાટધર્મી સંતો જ્યારે ભજન ગાન કરના એકઠા થાય છે ત્યારે તેમની મંડળીને ગતજગા કહેવામાં આવે છે. "ગત્ય" એટલે જરી રીતે તો પચના દીક્ષિતોનો સમૂહ. ગત્યનો અર્થ ગંગા છે. એમ કહેવામાં આવે છે. ગત્યમાં ભળે એટલે નેમ ગંગામાં નહીંને પવિત્ર ગવાય એમ પવિત્ર થયા એમ મનાય. મુક્તિના અર્થમાં "ગતિ"નો ને અર્થ છે એવો અર્થ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે. આ "ગત્ય"માં સૌને સમાન લેખવામાં આવે છે- કોઈ ઉંચું નહિ. બધા વરણ સરખા. હિંદુ, મુસલમાન અને હરિજન સૌ ત્યાં એક સાથે બેસીને પ્રસાદ લે છે.

પાટધર્મમાં અતિથિધર્મ પણ કેવો છે? કોઈ પત્ની માટે તો માખી દેવી, મેલી સાવના હોય છે.

કેટલાક "પાટધર્મ"ને "ઓતધર્મ" પણ કહે છે. પાટધર્મ ઝીંકાર કરનાર વ્યક્તિ સ્ત્રી પણ હોઈ શકે. સ્ત્રીઓને પણ મહી" સ્થાન છે. ભજન વખતે સ્ત્રી-પુરુષોના લેહને ભૂલવાનું મહાત્મ્ય છે. બધામાં એક જ ઓત સ્વરૂપ પરમાત્મા વિરાજે છે. એની જ લગ્નની મહારાત્રીની "મારાધ"માં ગાવામાં આવે છે. ગણપતિની સ્તુતિ, સાખી ને એ પછી મારાધની ભજનવાણી હલકથી ગવાય છે. પાપ ને પુણ્યની ગંગા ઊભકાઈ રહે છે; પાપાતાપની બાની પતિતને પાવન કરે છે. કર્મ ને પ્રારબ્ધની મીમંસા ત્યાં નિર્જરે છે; જ્ઞાન ને ભક્તિના જાણે ગંગારા મહનના મોખમાં હોડે છે; જીવ ને જગત, હિંસા ને દયા, ગાયા ને નિરાયા જેવા છેલ્લોની જ્ઞાનભરી ચર્ચા થતી હોય છે. કિંમત કિંમતની ચંતવાણી, પ્રતિપ્રતિની પદાવલિ, ગાયકોના કંઠમાંથી ઊઠકાચાઈ કરે છે. ને એ રીતે ભજનની ધારા છેક પરોઢના સાવણીમાં પરિણમે છે. "સાવણી"એ પરોઢમાં ગવાતું ભજન છે. એવો લગ્ન લગ્નમય પ્રભાતિયાને મળતો આવે છે.

મોદસાવને લક્ષ્ય કરવા માટે પ્રકાશસ્વરૂપ ઓતચક્રિતનું મારાધન એટલે પાટધર્મ. મરમીઓની પ્રભુસાવના, સંતોનો પ્રકૃતિ-પુરુષના સાયુજ્યરૂપનો મોદસાવ મારાધવાનું હોય પાટધર્મનું છે. મહને સર્વવ્યાપ્ત કરી વિસ્તૃતરૂપતા સુધી પહોંચવું એ લક્ષ્ય મા પંથનું છે. બિડારનું વિગલન એ સફલિતિઓનું ભગવદ્સાવ સ્વરૂપે રટણ અને પોષણ મા પંથના ગુણગાથીઓ કરે છે. પુરુષ-સ્ત્રીનાં સિન્નત્વ એને માન્ય નથી. પુરુષ પુરુષ ન રહે, સ્ત્રી સ્ત્રી ન રહે, પણ બંને પોતે વિસ્વાત્માનાં અમરઅમર સ્ફુલ્લિતો છે એવો ભાવ ગુણવે, ઓતની સાક્ષીએ, એવો મકામ, મરામ ભાવ પાટધર્મનું ચરમ લક્ષ્ય છે. સ્ત્રીપુરુષ પરમ ઓતરૂપ

—જની જાય છે તે સ્થૂલ સાબ સર્વ એ જ્યોતિર્મદ સ્વયં થઈ જાય એનો મહત્ત્વ મનુષ્ય પામવા મા પધ્ધતિ મને છે.

મા ધર્મના મૂળ મહાકાલ ત્રિપુરા રિની ઉપાસનાના ક્ષેત્રમાં છે. મા પદ્ય કદાચ મત્યંત પ્રાચીન ગણાય. અને મા પદ્યને મુખ્ય રાખવા માટે મનુષ્યાચી મુખ્યતાના સપથ લે છે. એટલે સારતમાં બ્રાહ્મધર્મ, બૌદ્ધ ને જૈનધર્મના કાળથી મા પદ્યનું ^{મુખ્યતા} અસ્તિત્વ હશે એમ મણ્ડુ જોઈને તે પદ્યની માની માન્યતા છે. એમ કહેવાય છે કે પદ્યની બહારના લોકો જો ભૂલેયુકે મા ધર્મના કોઈ રહસ્યને જાણી જાય તો એને મારી નાખવા સુધીના પ્રયત્નો પણ થતા હતા. મા પદ્યની મુખ્યતા પ્રકટ કરનાર મનુષ્યાચી મહાપાતકી અને રૌરવ નરકની મધિકારી હરે છે. પદ્યના મૂલ રહસ્યોની મૂળ ચીવટથી મુખ્યતા જાણવાની એ મા પદ્યની એક તરી માનવી લાક્ષણિકતા છે. દેહના સ્થૂલ સાબ પ્રથમ ભોગની લઈને શાન્ત કરી નાખવાની દૈષ્ટિએ ભજનમાં એસતા પહેલાં ખાણીપીણી પણ થતી એ એને "પ્રસાદ" કહેતા. કાલાંતરે મા રહસ્યવાદી ધર્મમાં પણ સડો પેઠો એ એ પણ એક અપભ્રંશોનું ધામ પણ બન્યો. "પ્રસાદ"ના મહત્ત્વ પરથી "પાટધર્મ"નું નામ પાછળથી મળ્યું.

પાટધર્મી મૃત્યુ વખતે પોતાના પુત્રને પદ્યના મનુષ્યાચી તરીકે રહેવાના સપથ લેવડાવે છે. પુત્ર મા રીતે "પરમોદાય" છે, "પરમોદયુ" એટલે શિષ્ય મનાનો વિધિ કરાવવો. શિષ્ય થનાર વ્યક્તિને "પરમોદાયુ" પડે છે.

પ્રસાદની સામગ્રી બાજક પરથી જ્યોતને જ ધરવામાં આવે છે, અને એની માન્યતા છે કે પ્રસાદ બધા જ મનુષ્યાચીને મળી રહે એ પછી

-લેશ માત્ર પણ વધે નહિ. જો વધે તો શંકા પાચ છે કે કોઈ પ્રસાદ વગર રહી ગયું છે. સાચતિવાને ત્યાં "પાટખેડેલો" ને ભજન ગવાતાં હતાં, ત્યારે લૂટારો જેસલ ધોડાહારમાં છૂપાવેલો હતો. પ્રસાદ દાણે એક વ્યક્તિનો પ્રસાદ વધેલો જણાતાં તપાસ થઈ, એને જેસલને ચોધી કાઢીને એને એ પ્રસાદ આપવામાં આવ્યો, એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. પાટધર્મના અનુયાયીઓ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર ને મારવાડ સુધી હતા અને હાંપણ છે. એમાં મુસ્લિમ સંતો પણ હતા. શાકલપંથના આકાંક્ષાનું માર્ગસિદ્ધાંતનું પડતર કોણે કર્યું તે જાણવા નથી મળતું. બળી એ પંથના સંતો-સાધકો થઈ ગયા તે એક જ કાળમાં થયાં કે જોછા વધતાં ત્યારે થયા તે પણ જાણવા નથી મળતું. એટલું જ કહી શકાય કે એ સાધકોની હયાતીમાં માર્ગી પંથની શુદ્ધિ જળવાઈ રહી હશે.

બાજોઠ પરની જ્યોત પણ સત્તે આધારે સ્વયં પ્રકટે છે એવી ગ્રંથા અનુયાયીઓની રહી છે. જ્યોત સમક્ષ મૂર્તિ હોતી જ નથી. પરિણામે જ્યોત નિરાકાર જ્યોતિર્ભવ પ્રત્નની ઉપાસનાનું મહિમાર્વતુ પ્રતીક બની રહે છે. અનુયાયી સિવાય જ્યોતનું દર્શન સુધ્યાં થતું નથી. પરમોદાવા માટે વ્યક્તિએ પાટ ખેડાડવો પડે છે, તો જ વ્યક્તિ "પરમોદાહ" કહેવાય છે. શિવ્ય ચનારને પ્રથમ તો અંધે પાટા બંધાવીને પછી જ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે, એ ત્યારે મુરુમંડ અપાય છે.

ભરથરી, ગોપીચંદ, રામદેવીર, માલદે-રૂપાદે, જેસલ-તોરલ-નાં ભજનો આરાધનાં ભજનો છે. પાટધર્મીઓ આ ભજનોનું ગાન મહદંશે કરતા હોય છે. પંથની ફિલસૂફીને આ ભજનો વ્યક્ત કરે છે. આ ભજનોથી વૈરાગ્યની મૂર્તિનો ઉન્મેષ ચિત્તમાં પ્રકટે છે. જ્યોત સિવાય, પ્રભુ સિવાય, અન્ય કશું નથી, નથી આવડા, નથી મમતા, એક છે માત્ર

૧. સરખાબો: જયમલ્લ પરમાર, "આપણી લોકસંસ્કૃતિ" પૃ. ૨૦૭.

વૈરાગ્ય - જાવું આ પંથનું મંતવ્ય છે.

દરેક ભજનિક સદ્યમાં પહેલા બારામાં ચાર ચાર ભજન ગાય છે, અને પછી તો સવાર સુધી એ પ્રમાણેનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. રાત્રિના બાર પહેલાં સાધારણ રીતે જ્ઞાન, અજ્ઞાનવાણી ને ચાલણા જેવાં ભજનો ગવાય છે. રાત્રિના બાર પછી "આરાધ"નાં ભજનો ઊપડે છે. આરાધમાં આક્રંત ને ચિત્તને લવ કરી નાખતી વ્યંજના છે. ભિક્ષુકવનનાં કહ્યો, સ્વયં વિચેય, રાગ-વિરાગ, સંતાપ, ક્રંદના, કડુણા, માત્મ-સ્વાપર્ણ, કડુણા, આશા-નિરાશા, નિરાલ્પભક્તિ, સૃષ્ટિનું શૂન્ય સ્વરૂપ, પ્રજ્ઞાના નિરંજન નિરાકર સ્વરૂપનું વર્ણન - આ બધું "આરાધ"માં ભજનોમાં વિષયરૂપ છે. આરાધનાં ભજનો કોઈકોઈવાર નિર્વિકલ્પ સમાધિની અનુભૂતિ વર્ણવી રહે છે.

અમમવાણી: - (આગમવાણી)

અમમ એટલે અવિભવ્ય, અને અમમવાણી એટલે ભાવિનું દર્શન કરાવતી રહસ્યમયી આર્ષવાણી. આમમનાં ભજનો રાત્રિના અમે તે સમયે પ્રબોધવામાં આવે છે.

બીજાં પ્રધાય: -

આ સંપ્રધાયમાં દર મહિનાની બીજને દિવસે ભજન બેસાડવાનો મહિમા છે, અને આવાઠી બીજનું તો મત્યંત મહત્ત્વ છે. કચ્છમાં અનરમાં જેસલ-તોરણની સમાધિ પર એ દિવસે ભજનમંડળીઓ મળે છે. એમાં ઢોલ કે દોકડનો ઠેકો, મંજિર, ઝાંઝિ પગાજ અને એકતારા સાથેના ચાલપમાં ગજાઈને આવતી સંતવાણી, "બાર બીજના ધણીને" અથવા હાજરાહજૂર પ્રત્યક્ષવત્ આરાધતી હોય છે. રાત્રી આમ ભજનોની ઠોરમાં વીતી જાય છે.

લોકકંઠના એ પરમદા ને માણદા, "સોરઠી સંતવાણી"ના

સંગ્રાહક શાયર શ્રી ઝબેરચંદ મેધાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો બીજધરમન ચારાધ્ય દેવ "નકલક નેવધારી"નું પ્રતીક બીજનો ચંદ્ર છે. : બીજની ચંદ્રલેખા શિવને બાણે પ્રતિષ્ઠિત છે. ભક્તિવાદના આદ્યપ્રણેતા શિવને ગણવામાં આવે છે. એ આદિનાય પણ કહેવાય છે. નાથ સંપ્રદાયના એ મૂળ પુરુષ મનાય છે. આનું પ્રતીક અન્યત્ર કયારેય નહયું નથી. ચોરઠી ભજનપરંપરાની એ એક વિશિષ્ટતા છે. આ "બાર બીજના ધણી" એ પછી તો ફક્ત "ધણી" શબ્દ જ મોજાવાય છે."

"ધણી" શબ્દ ભજનની દુનિયામાં પાછળથી ગુરુના પ્રતીકરૂપે પાછળથી રચવાય છે. બિરાટ પરમાત્માની લીલાનું દર્શન કરનાર ને કરાવનાર ગુરુ મુદ્દ "ધણી" — પરમાત્મા છે. એવી ગ્રંથા વ્યક્ત કરતી બાણી ભજનોમાં વારંવાર સંભળાય છે.

"ભજનનો વેપાર, ધણી તારા નામનો આધાર.

કર મના ભજનનો વેપાર ૭."

૦૦ ૦૦

૧ ગુરુ તારો પાર ન પા...યો, પ્રથમીના મલિક તારો હોજી.
ગુરુની સર્વવ્યાપિતાને "ધણી" શબ્દથી પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય પણ આપણે નોંધવું એકઠું.

"હા રે હા, જમીં અસમાન બાવે

મૂળ વિના મડિયા જ હો જા."

"એ જી, ૦૦ યેલ વિણ આલ ઠેરાયો રે" ૦૦

એ વારી વારી વારી અમઠ ધણીને હવે મોજાવો જ હો જા"
મગનને યોલ દેનારા ગુરુનું સામર્થ્ય કેવું અદ્ભુત છે!

ચોરઠની લોકબાણીનું અંતિમ સ્વરૂપ સંગ્રહનાર ને પોતાની અનોખી સૂઝથી મૂલવનાર મેધાણી કેટલું સચોટ મૂલ્યાંકન આપે છે.
"ચોરઠી સંતબાણી" ના પ્રવેશકમાં એ કહે છે:

૧. ચતો વાયો નિવર્તન્તે: ——— ઉપનિષદ.

"લોકસાહિત્યને એક વિશાળ વટવૃક્ષરૂપે કલ્પીએ, ખીતો, વાતો, દૂધકાં, ઉખાણાં, વ્રતાદિને એનાં ડાળી, પાંદડાં, પુષ્પો ને બિટપો કહીએ, તો આ સજનો એ એનાં આખરી ફળોરૂપી સમજી શકાય. લોકવાણીનો અંતિમ પરિપાક આ સજનવાણી છે. સંસારની, ઝીણીમોટી સકળ માનવોર્મિઓને સંગીતતાલબદ્ધ શબ્દોએ રસનારી લોકવાણી એ આખરી આત્મિક રહસ્ય-મંથનના સજનસાખોને ન રસાવત તો એ અધૂરી અધૂરી, આજોતરી, કેવળ સપાટીને જ સ્પર્શીને અટકતી ગણાત. અને જ્ઞાન, અધ્યાત્મ, આત્મતત્ત્વ એને એ રેફો, ઉપનિષદો તેમજ ભાગવત ઇત્યાદિમાંથી દોહીને આ લોકવાણી એ જનસામાન્યને સ્પર્શી તેમાં તાલ સંગીતના કટોરામાં ન ઉતારત તો એક પ્રથમ કોટિની કરુણતા નીપજી હોત".^૨

રવિ સાહેબ "અખંડ ધણી"ની ઓળખ કરાવે છે.

"કાયાના ધડનારાને તમે ઓળખો રે, જિયાં જુઓ તિયાં ચરખો ૭"

"આ રે કાયાનો ગરબ ન કરશો; ચરખો નહિ આ તો ચરખો
રામજીને બનાયા પવન ચરખો".

માનવદેહની ભગુરતાને પ્રકટ કરતી આ વાણી પરમ ચૈતન્યધામ એવા "ધણી"ની ઓળખ કરાવે છે. એમાં ચરખાનું પ્રતીક કેવું વેધક છે ને લક્ષ્યગમી છે!

સજનવાણી એ માત્ર વાગાડબર નથી. અજમ ઝોયરને શબ્દની ગઠરીમાં બાંધનાર વાણી પણ સજન નથી. સારું સજન તો વસે છે પૃથ્વીની કઠોર વાસ્તવિકતામાં નિલાકામાં શેકાતા ને પકવ થતા ભકતજનનના કૃદ્યમાં. એથી જ દુનિયાના દુઃખદલની લાલમાં શેકાતા માનવીને ચાતાવડાં મળી રહે એવું સજનમાં ધણું મળી આવે છે. જૂઠું, પાંખડું અને માયાના વળગણો તજવાની જીવને માર્ગિક શિખામણ પણ સજનમાં છે. અધમ વાસનાના શેવનમાં રાચનાર મૂઠું, ગાફેલ એવા

૨. જગદેશ્વર મેઘાણી, સીરઠી સંતવાણી, પૃ. ૩.

—જીવને મુક્તદશાનું સકલજીવન જીવવાની પ્રેરણા જાગે, એવી ^{ધર્મ}સંજ્ઞાવાણી પણ સજનમાં છે. ધર્મ ને નીતિની જડતાને સારી નાખતી ચાલણા પણ સજનમાં સરપૂર છે.

જાગૃતિનો ધૂણો ધખાવીને બેઠેલો નિરંજન દેવ જ સેવવા યોગ છે. પ્રભુનાં મૂર્ત પ્રતીકોની આરાધના એ એક રીતે તો સ્મૃત્તીની આરાધના જ છે. સૂક્ષ્મને નિરખવા, બોલખવા ને પામવા, તો મહામેધા વિની પ્રજા જાગૃત થવી જોઈએ.

" એ જી, મનવા માયલી છ રે, ગોરખ, જાગતા નર સેવીએ.

જાગતા નર સેવીએ, તુ—ને મળશે નિરંજનદેવ"—: ગોરખનાથ:

સજનવાણીના પ્રવાહની અર્પણિતતા કેવી છે! કોઈને નવાઈ પણ લાગે કે સજનસંકો સિન્ન સિન્ન છે છતાંય એ સૌનાં સજનોમાં એક જ સત્ય પ્રકટયા કરે છે અને તે ગુરુમહિમા, જ્ઞાનમહિમા, જ્યોતના નિરાકાર તેજ-સ્વરૂપનો મહિમા, પ્રભુદર્શનની આરત, વિશ્વવ્યાપી પ્રભુ સ્વરૂપ છે. વિશેની મીમંસા એકસરખી જ હોય છે. વૈરાગ્ય ને યોગને દૃઢાવનારા સાત તો સજનસૃષ્ટિની એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે.

સજનના સાતો તો સાતીગળ "ભક્તિ-ચૂંદડી" જેવાં છે. એ સાતની સાત પણ અવનવી છે. ગુદાદાર પ્રતીકોથી જેમાં વિશ્વ-રંગોની પુરવણી થઈ છે, આરાધ, આગમ, અવળાણી, આખ્યાયિકા, પ્રભાતિયા, રવેણી, સાવળ—આ સજનપ્રકારોમાંની વાણી, માત્માના ઋતસ્તલની સરવાણીઓ છે. જ્ઞાન-ભક્તિની ધૂન પ્રત્યેક સજનમાંથી ઊઠે છે. સત્યયુગના પડખા પાડતી કવિતા આ સજનપ્રકારોમાં છે. મસ્તીના મારગ ચીંધતી સજ્જધારા હજારો વર્ષનો પંથ કાપીને આપણી પાસે વહી આવી છે. જેમાં ધર્મભાવનાસભર સંસ્કૃતિના સંવાદી સૂર છે. ભારતીયતાની મુદ્રાથી ભક્તિ લોકહૃદયનું ચિરંતન સત્ય છે.

-જે ચત્વ ધર્મરંજ્યુ છે, એટલે એમાં શૈલિકજીવનની ઉપેક્ષા અને નામુખિક જીવનની સાવનાનો પુરસ્કાર છે. લોકચંદ મહાત્મા મૂળદાસનું ના સજન જુઓ:

"હુદરવરની મુંદડી, ^{માં} છે માતમરામનો નાક
બોરો સંતો મુંદડી ।

તપવીરજમે બહુ ક્યાર, ક્રૂત ક્યારે રે અપાર,
સમવત સવાની બહુ સન્ધાર, મારે હરિવર વરવાની માથા
- બોરો રામા મુંદડી."

ના નામુ સજન વૈરાગ્યની સકિત-મુંદડીના સ્વરૂપનું પોત પ્રકટ કરે છે. ૩.

સજન એ તત્ત્વજ્ઞાનનું હી મિસલર નવનીત છે. કાલ્યાણ ઉપદાનરૂપે તત્ત્વચિંતન સજનનો વિષય બને છે ત્યારે એમાં નિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા પણ નાપણે તપાસવી જરૂરી બને છે. વિજ્ઞાન ન્યાં મટકે છે, ત્યાંથી તત્ત્વજ્ઞાન શરૂ થાય છે. બધી જ જ્ઞાનચાખાઓ કરતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય વધારે ગહન છે. એમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનુભવોનું દર્શન છે. મનીષીઓની સ્વયંકુરિત એવાનું પ્રકટ સ્વરૂપ એટલે જ તત્ત્વજ્ઞાન. એ અત્યંત પુરાતન અને ગહન છે. એના ચઢતા ઉતરતાં સ્તરો પણ બેઠો, બેઠાંનો ને ઉપનિષદોમાં જોઈ શકાય છે. ના ત્રયોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો માત્મા વિલસે છે. દુનિયાના મહાન ધર્મગ્રંથોમાં માત્મા અને પરમાત્માની યોગ વિષયભૂત છે.

૩. "સકિતરસની ના મુંદડીનો ઉદ્ભવ માત્ર શૌરાષ્ટ્રી નહોતો:

ભારતવ્યાપી હતો. ચૌદમી સદીનો એ વિરાટ ચમત્કાર હતો.

નાગલા યુગોથી સિન્ન એક વિચારધારા અને વાણીધારા જનન-જનતા સમસ્તમાં રેલાઈ ગઈ. એતો ભારતીય ચિંતનધારાના - સાતત્યવંતા વિકાસક્રમની સ્વભાવિક નવભૂમિકા છે. "એપાણી," "સો. સ. વા." "પૂઃ ૬"

-ઉપનિષદો અને ગીતા, બાઇબલ ને કુરાન એ સર્વમાં વિરલ સણોમાં પરમ આત્માની ઝાંખી છે.

"ધર્મ" શબ્દ પોતે પણ જે એક સ્વયં પ્રકાશ છે, જેમાં વિચારની ^{ચેતન} ~~ચેતન~~ ^{સીમા} ~~સીમા~~ જેવું તત્ત્વજ્ઞાન છે. એ ધર્મ શબ્દમાં આદર્શ ને નીતિભાવનાનું, ~~નિત્યચિન્તનનું~~, કર્મની આચારસંહિતાનું, સમરાચર જડ અને ચેતન સૌ પ્રત્યેની ઉદારતાનું, ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપાનું, બંધુતાનું, મનસાબાયાકર્મણનું ^{અને} પરમ શુદ્ધિનું દર્શન છે.

માનવસદાયમાં સામાન્ય રીતે પરમ ચૈતન્ય પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વચેલી છે. પણ ક્યારેક માનવમનમાં અશ્રદ્ધા ઉદ્ભવતી હોય છે ને પરમત્ત્વ જેવું રહસ્ય કે શક્તિ નથી એમ પણ લાગી જતું હોય છે. ક્યારેક પોતે જોયેલું સત્ય જ માત્ર સાચું છે, પોતાના ધર્મનાં રહસ્યો જ સાચાં છે, પોતાના ધર્મના સંસ્થાપકો જ શ્રદ્ધેય છે, માનવજાતિએ એમને જ સ્વીકારવા જોઈએ, એવો આગ્રહ ધર્મજડ લોકો કરતા હોય છે. પણ ધર્મ કોઈ બંદીખાનું નથી, તેમ ધર્મ એ સિન્ન સિન્ન સ્વરૂપોમાં જ કોઈ એકમાં જ છે એમ માનવું, એનાં કરતાં માનવધર્મ તાસ્તિકપણે તો એક છે, માત્ર એની પ્રજાલિકાઓ અનેક છે, એના સિદ્ધાંતો અનેક છે, એ સિદ્ધાંતોના (શોધક) સ્થાપકો અનેક છે, એમ માનવું બધારે સચુકિતક છે. અહીં ધર્મ એટલે પરમસત્યની વિભૂતિમત ચેતના, ચૈતન્યનો પારાવાર ને પામવાની જીવનપ્રક્રિયા, જીવનદૃષ્ટિ એવો વિશાળ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે. જનનમૃત્યુને એવા વિશાળ અર્થમાં જ ધર્મ શબ્દ અસિપ્રેત છે. સમર્થ વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાની પ્રો. રાનડે કહે છે તેમ:

"ફ્રગ્મેન્ટના ઉદયથી આરંભીને ઇશ્વરવાદ વગેરે તુમુલ્હ તત્ત્વવાદના સંઘર્ષોમાંથી પસાર થઈને આપણે ભારતીય આત્મચિંતનના વિકાસનું મૂળ મધ્યયુગના રહસ્યવાદની સંધ્યાબેળા સુધી પેહોંચ્યું છે. જેઓ -

-તેઓ દર્શનશાસ્ત્રની જીવનના એક માર્ગ તરીકે ગણના કરે છે તેમને જ આ મધ્યયુગીન રહસ્યવાદ સંતોષી શકે છે, કારણ કે તે - તત્ત્વદર્શનનું વ્યવહારુ પાશું ધરાવે છે. ઉપનિષદકાળથી મંડીને આવેલ તંત્રની ફિલસૂફીનો જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો આવ્યો છે તેની મદદ એક સામાન્ય રહસ્યધારા નિરંતર વહેતી રહી છે, પણ જ્યારે આપણે ઇસુની બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે આ રહસ્યવાદ અત્યંત મહત્ત્વનો બની જાય છે, કારણકે હિંદના - ગુદા ગુદા પ્રાંતના ધરમી સંતોએ શીખવેલી વ્યવહારુ મધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉદ્ભવ આ સહસ્ત્રાબ્દીમાં થાય છે.....

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ઉપનિષદના રહસ્યવાદમાંથી જ્યારે આપણે મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ તરફ વળીએ છીએ, ત્યારે આત્મિક જીવન આપણને મઠોની દીવાલોમાંથી બહાર નીકળીને ચોટામાં બેઠેલું દેખાય છે. "૪.

મધ્યકાલીન ભક્તિપ્રવાહના સમય તો ઉપનિષદોના કાળ સુધી પડેલા છે એનું રાનડેનું પ્રતિપાદન છે. ભક્તિયુગની સમીક્ષા કરતાં રામચંદ્ર શુક્લ કહે છે. "દેશમાં મુસલમાનોની - શાસનપ્રતિષ્ઠા થઈ. આખો સામે મદિરો તૂટવા લાગ્યા. અને હિંદુ જનતાના હૃદયમાં ઝોરબ કે ઉત્સાહને માટે સ્થાન ન રહ્યું, એટલે જ તો તેઓ પોતાની બીરતાના ગાન બતાવી શકતા હતા, ન એ ગાનને વગર લજ્જાએ સંભળી શકતા હતા. પોતાના પોરુષને હારી બેઠેલી હતા. જાતિને માટે ભગવાનની શક્તિ તેમજ કરુણા તરફ ધ્યાન લગાડ્યા વગર બીજો માર્ગ પણ શો હતો? -

૪. હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી : ગ્રંથ: ૭:

: પ્રકરણ ૧. પાનું ૧-૨ :

"પણ આ વિધાન સર્વથા સ્વીકાર્ય નથી, કારણકે ભારતીય -
ચિંતનપ્રવાહ એની પૂર્વેથી જ સ્વભાવિક રીતે જ ભક્તિમાર્ગ પર વળી
રહ્યો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ વલણ એક સહજ મૈત્રિહાસિક
પ્રક્રિયારૂપે આપણે જોઈ જોઈએ. ગ્રિયર્સન મધ્યકાલીન ભક્તિવાદ માટે
એક વિધાન કરે છે તે જોઈ પડે છે: "પદરમી સદી તેમ જ તેની -
પછીની સતાબ્દીઓનું સાહિત્ય વાંચવાનો મોકો મળ્યો હોય તેના
કોઈપણ મનુષ્યને આ નવી તેમજ પુરાણી ધાર્મિક ભાવનાઓની વચ્ચે
પડેલા જબરદસ્ત વ્યવધાન લક્ષ્યમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આપણે
એક એવા ધાર્મિક અદોલનની સમક્ષ આવી ઊભા છીએ કે જે અદોલનના
કરતાં કોઈ અન્ય વધુ વિશાળ અદોલન ભારતવર્ષે પૂર્વે કદી જોયું
નહોતું. જોહ્ય ધર્મના અદોલનથીયે વધુ વિશાળ આ ભક્તિવાદનું -
મોજું હતું. કારણ કે એનો પ્રભાવ આજ પર્યંત મોજૂદ છે. ધર્મ એ આ
યુગમાં જ્ઞાનનો નહિ, બલકે ભાવાવેશનો વિષય બની ગયો હતો.
અહીંથી આપણે રહસ્યમયી સાધના અને પ્રમોલ્લાસ: મિસ્ટીસિઝન-
એન્ડ રેપ્ચર:ના પ્રદેશમાં પ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ કે જે કાશીના -
દિગ્વિજયવંત પડિતોની કોટિમાં નહોતા, પણ મધ્યયુગના યુરોપી
સંત બનાઈ ચોમસ અને સંત થેરીસાની સાથે સરખાવવા જેવા હતા. "પ.
વધુમાં ગ્રિયર્સન આ ભક્તિમાર્ગના મૂળ વિશે એક વાત સ્પષ્ટ
કરે છે કે લોકોને એના પ્રાદુર્ભાવ અને સંશોધન કરવાની કિંચિત -
નહોતી. "કોઈ હિંદુ જણ તો નહોતો કે આ વસ્તુ ક્યાંથી આવી?
કોઈ એના પ્રાદુર્ભાવનો સમય પણ નક્કી ન કરી શક્યું " પણ -

૫. હિન્દી સાહિત્યકા ઉત્તિહાસ.

-ડો. હજારીપ્રસાદ આ મતથી બુદ્ધા પડે છે. એ તો કહે છે કે "ભલે-
 મેનો પ્રાદુર્ભાવ એકાએક બની ગયો, પણ એ માટે તો ચેંકડો વર્ષોથી
 મેધાહમ્બરની જમાવટ થઈ રહી હતી." વિધાનના મૂળમાં બૌદ્ધધર્મનો
 મહાયાનપંથ અને દક્ષિણભારતના ભક્તિપૂર્ણ ઉપાસના કરતા -
 ગાલનાચક્રોની પરંપરા આ ભક્તિધર્મના ગર્ભમાં રહી છે. રામાનુજનો
 ઉદ્ભવ ગાલનાચક્રોની પરંપરાનો એક ઉન્મેષ છે. એમની વૈષ્ણવતા
 ભારતવ્યાપી બની રહી. એમણે વિષ્ણુભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.
 નીચલા વર્ણોનું સ્વમાન જાગૃત કર્યું. ધર્મમાં ઉચિતનીચતા ભેદ ન હોઈ
 શકે. સહુ માનવ હરિજન છે એ ભાવનાનું પ્રવર્તન કર્યું. શ્રી રામાનુજની
 પતિમી પેઢીએ સ્વામી રામાનંદે જાતિપરંતિના ભેદો પર પ્રહાર કર્યો.
 ઉત્તરભારતમાં એમની સેવાઓ મોટી છે. એમણે જનસમસ્તને નવો મંત્ર
 આપ્યો, કે પ્રભુશરણમાં વર્ણશ્રમના ભેદો ન હોઈ શકે. નાતજાતના
 ભેદો વ્યક્તિ માટે ગૌણ છે, ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને શ્રેષ્ઠત્વ ભક્તિ
દ્વારા જ લભ્ય છે, એનું રામાનંદ અને એમના શિષ્યોએ ભારતની
 જનતાને પ્રબોધ્યું. રામાનંદનો મંત્ર જનતાને એમણે જ આપ્યો છે. એમના
 શિષ્યમંડળમાં રોહિદાસ ગમાર, કબીર વણકર, ધન્ના જાટ,
 સેના હજામ, પીપાણ રાજપૂત હતા. || મલકાલીન ભક્તિપ્રવાહમાં -
 રામાનંદનું વ્યક્તિત્વ વિશિષ્ટ રહ્યું છે, ભક્તિસાહિત્યના મહારચયિતા
 તરીકે. કબીર, રામાનંદની વાણીનો જ પડખો પાડે છે, પણ એમાં
 એની અનુભૂતિનો રણકો સાચા ભક્તનો છે. વૈષ્ણવભક્તિ સાથે -
 નાથ-સિદ્ધોની વિચારધારા કબીરે પચાવી છે. એમાં સૂફીવાદી
 દૃષ્ટિનો સંસ્પર્શ પણ કબીરની વાણીમાં વરતાય છે. "કબીરમાં પરંપરાક
 પામેલું મધ્યયુગી મહામાર્ગી ભક્તિવાદનું સ્વરૂપ આમ સુધ્ધરૂપે ભારતીય
 હતું" એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. કબીરની ચિંતનાત્મક બાની આ -
 વિધાનની સાક્ષીરૂપ છે. અવળવાણીના સમાજલક્ષી કટાક્ષો, ભક્તિના-

જુદા જુદા મંત્રો
 ભક્તિ-ધર્મ
 વિચારધારા

અનુભવોના સારરૂપ સાખીઓ, જ્ઞાન વૈરાગ્યનાં પદ-ભજનો, કબીરના સ્વકીય આધ્યાત્મિક-અનુભવનો પરિપાક છે. એ બધામાં વિલસે છે, નાચપાંચની શૈલીનો ખદ્ડ. કબીરની શૈલી એ ભજનસાહિત્યની એક માગલી શૈલી છે. એ શૈલીમાં જે મસ્તરગી ચકકડાઈ છે તે અપાને પણ સ્પર્શી ગઈ છે. ભારતની લોકજાનીનું એક ન હૃદય છે અને એ ભજનભાવથી ઘડકતું રહ્યું છે. એમાં એક મહત્ત્વનો ધબકાર કબીરની બાણીનો છે એથી ન કબીરની ભજનબાણીની અંદર ભારતવ્યાપી અંદર ~~ભજનબાણી~~ પણ છે. એ બાણીનાં અનુકરણો, રૂપાંતરોને ભાવાનુવાદો પ્રતિપ્રતિના સતો, મહતો ને ભકતોની બાણીમાં મળાયે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં રાવણહથ્યા લઈ ફરતા લોકગાયકોની બાણીમાં કબીરના રણકાર, એની ભંખીઓ, એની વિચિત્ર મનજબાણીનો રણકો સંભળાયે. મીઠી હલકી ગવાતાં એ ભજનો માને પણ એમાં ન હૃદયસ્પર્શી રહ્યાં છે એનું કારણ એમાં સચવાયેલો મધ્યકાલીન ધર્મવારસો છે. કાળની સંવાદે યાત્રા કરતી માગલી ભજનબાણીની પદાવલી અમર છે. એમાં કવચિત્ત માત્ર જ્ઞાનાનુભૂતિ કે ઉપદેશ હોય, કે કોઈવાર ભકતચરિત્ર હોય, કે જ્ઞાનવૈરાગ્યની ગોહિ હોય. પણ લોકહૃદયે સચવાયેલી આ કાવ્યસરણીનાં સનાતન જલ સીતલ, પવિત્ર અને સ્ફુર્તિદાયક છે.

ભજનસ્વરૂપની પ્રારંભિક ભૂમિકા કબીરની બાણીથી બધાઈ છે એ નિઃસંશય બહુ ન મહત્ત્વની છે. ભજનસ્વરૂપને કંઠારવા, ભજનને એક માગલું સ્વરૂપ આપવામાં જે એને ભારતમાં સ્થિર કરવામાં કબીરનો ફાળો મોટો છે. ભારતની હિંદુ ધર્મભાવનાને ઇસ્લામધર્મનાં સદ્ગત્ત્વોની સાથે સંગત કરવાના પ્રયત્નો મધ્યકાલમાં કેટલાકે કર્યાં છે, એથી વટાળ પ્રવૃત્તિને ભકતજનો એટલે ઓછે અટકાવી શક્યા છે. એમાં નિર્મુલ્ય પ્રેમભક્તિ-મૂલક ઇસ્લોપાસના દ્વારા કબીરનું સ્થાન અદ્વિતીય રહ્યું છે. ~~સ્વરૂપ~~ કબીરની ભક્તિ બ્રાહ્મચારીઓ પર છે. પરમતત્ત્વ માટેની ઝંખના

જ કબીરને મન સર્વસ્વ છે. પ્રેમ " વેદ નથી, શાસ્ત્ર નથી, કુરાન નથી, જપ નથી, માલા નથી, તસ્બીહ નથી, મદિર નથી, મસ્જિદ નથી, સત્તાર નથી, નબી નથી, પીર નથી, પર્ચગર નથી". કબીરને મન પ્રેમ તો. નિરંજન નિરાકાર સ્વયં પરમાત્મા છે. — ડૉ. હમરી પ્રસાદ.

"એક નિરંજન સ્વક મેરા, હિન્દુ બુદ્ધ હર્ફ નહીં મેરા ।

પૂન કહૂં ન નિમાજ ગુનરૂં, એક નિરાકાર હિરદે નમસ્કારૂં ।

નાં હજ બંદે ન તીરથ-પૂન એક પિછા હ્યાં તો કયા દૂન ।

કહે કબીર ભરમ સબ ભાગા, એક નિરંજન-સૂં મન લાગા ॥

કબીર ગ્રંથાવલી પદ ૩૩૮

"પદિ પદિકે પત્થર ભયા, લિખિ લિખિ ભયા ગુ ઈંદ સ

કહે કબીરા પ્રેમકી, લગી ન એકો છોંટ ॥

"પોયા પદિ પદિ જગ મુગા, પડિત ભયા ન કોઇ ।

હાઈ મત્તર પ્રેમકા, પદે સો પડિત હોઇ ॥

કબીરનો અભેદ પણ કેવો છે, રામ — રહિમ બંનેની એકાકારપણાની સાબના કેવી છે તે મુખો:

"હમારે રામ-રહિમ-કરીમા, કે સૌ — મલહ-રામ સતિ સોઈ ।

ખિસ મિલ મેટિ નિશંસર એકે, મૌર ન દૂન કોઈ ॥

ઇનકે કાછ-મુલા પીર-પૈગ્ગર, રોન-પછિમ-નિવાન ।

ઇનકે પુરબ-દિસા દેન-દિજ-પૂન, મયારસિ-મગ-દિવાન ॥

પદ ૫૮ કબીર ગ્રંથાવલી.

કબીર તો વેદ-કુરાનથી પણ માગળ જવા મથે છે:

ગગન ગરજે તહાં સદા પાનસ ઝરે, હોત ઝનકાર નિલ બજન તૂરા ॥

વેદ-કેતબકી મંમનાહીં તહાં, કહે કબીર કોઇ રમે સૂરા ॥

— કબીર સાહબીકી સબ્દાવલી,
પૃ. ૧૦૪ — ૧૬૦૬ ઈ.

બાહ્ય ધર્મચારોથી પર ઝેની સુધના કબીરની છે ઝેની પ્રતીતિ મહી
યાવ છે. રૂઢિઓ ને પ્રજાલિકાઓની સામે કબીર લડે છે:

એક સમસેર ઇકસાર બાતી રહે

એક કોઈ સુરમા સત ઝેલે ॥

કામ-દલ જાતિ કરિ ક્રોધ પેમાલ કરિ ।

પરમ સુખ ધામ તહ સુરતિ મેલે ॥

સીલસે નેહ કરિ સ્નાનકો ખડગ લે ।

માય ચૌમાનમે મેલે મેલે ॥

કહે કબીર સોઈ સત જન સુરમા

સીસકો સૌપ કરિ કરમ ઠેલો ॥

— સંદર્ભાવલી પૃ: ૧૦૬

કબીરની પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા કેવી અનન્ય છે તે બુનો:

"અકે મન વિશ્વાસ હૈ, સદા ગુરુ હે સત્તમ ।

કોટિ કાલ ઝકઝોરહી તઉ ન હોય ચિત ભગ ॥" ૬

કબીરની નિર્ગુણભક્તિનો સ્વીકાર કરતી ગુજરાતી ભજનમંત્રી આ પંક્તિ
કેવી સચોટ છે ।

ગજનમડલના ગોલોક માંહે, ઇ નર રે સૂતો નિરધાર:

વ્રજ લોક ઝેની સેવા કરે, ગાય કબીર રસકાર

છતાં "કબીરદાસકી ભક્તિ-સાધનાકા કેન્દ્ર બિન્દુ પ્રેમલીલા
હે" — એમ ડૉ. હબરીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનોએ કહ્યું છે એ વિચારના
જેવું છે. કબીરનો પ્રેમ વિશ્વની ચેતનાના સર્વ વ્યાપારોને સંકળતા
વિરાટ પરમાત્મા પ્રત્યેનો છે, કોઈ મૂર્તિ પ્રત્યેનો નહિ. એ પ્રેમ બધું
વ્યાપક ને વિશાળ અર્થમાં કબીરની ચિંતનધારામાં નજરે પડે છે.

ભક્તરૂપી પ્રિયાને માટે ભગવાનરૂપી પ્રેમીએ સર્જેલી મૂંઢડી

૬. સત્ય કબીરકી સાખી, સં. ૧૬૭૭, વેકટેક્સ્ટ પ્રેસ પૃ. ૧૮૪.

અમૂલ્ય છે. ચાંપ્રહરૂપી ચાંપ હાથથી જે ચૂંદડી બણવામાં આવી છે. એનો રંગ પથતત્ત્વરૂપી પાંચ ભાતનો છે. આ ચૂંદડી સનાતન છે, નિત્ય-નૂતના છે. પ્રિયતમે પ્રસન્ન થઈને જે પ્રિયાને આવી ચૂંદડી આપી છે, તે પ્રિયા ધન્ય છે.

"ચુનરિયા હમરી પ્રિયાને સંભારી, કોઈ પહિરે પ્રિયકી પ્યારી ।
ચાંપ હાથકી બની ચુનરિયા, પંચ રંગ પટિયા પારી ।

"ચાંદ સુરુજ નમે અંચલ - હામે જળજળ નેતિ ઉભરી ।

ખિન્નુ તાને ચહબની ચુનરિયા દાસ કબીર બલિયારી ॥" ૭

"ચૂંદડી" પછીનું પ્રતીક "ચાંદર" પણ કબીર કેવું પ્રગલ્ભ પ્રયોગે છે ।

"કીની કીની બીની ચદરિયા....."

આ પદ-ભજન આને પણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ગવાતું સંભળીએ છીએ ત્યારે અણ લોકગાયકોને એમાંની હિન્દી પદ્યબાની કઠિન નથી લાગતી. જ્યે આ ભજન ભજનિકોને હિન્દી ભાષાનું લાગતું જ નથી, એમનું સ્વકીય જ જ્યે છે ।

કબીરના પ્રતીકો ગુજરાતનાં અનેક ભજનોમાં કીલાયા છે. આની સદેષ્ટિત ચર્ચા પછીના પ્રકરણોમાં કરી છે. ચહાંતો કબીરની રહસ્યગર્ભિત ભજનવાણી ભજનસ્વરૂપની ભૂમિકા સમજવા માટે થોડીક ઉતારી છે.

પરમદર્શનની આરઝુ કબીર કેવી આફ પદાવલીમાં રજૂ કરે છે ।

"જાણિયા કાઈ પકી પન્ય નિહારિ નિહારિ ।

જાણિયાં છાલા પડયા, રામ પુકારી પુકારિ ॥

કબીર ગ્રંથાવલી પૃ.૬.

આવી અનેક પદોમાં કબીરની ઉલ્કટ પ્રજ્વળનાનાં દર્શન ચાલે.

૭. મહાત્મા મળદાસનું ચૂંદડી પરનું ભજન પણ કઈ જ્યે કબીર કરતાં ચૂંદડી ભાતનું છે.

રાખો રંગ ગુણ તણો એનો પરણ લાગ્યો પાસ;

ચંત ગુને રંગ નહિ ઉપડે રે વીણી ગાય છે સંત મળદાસ

ચૂંદરબરની ચૂંદડી.

-ક્રિયાત્મક અને ભાવાત્મક અનુભૂતિઓનો પડખો કબીર-ભજનવાણીમાં પડે છે. પ્રભુપ્રેમની વ્યાકુળતા પણ કબીરમાં તીવ્ર છે. છતાં આનંદનું દર્શન પણ એની વાણીમાં, એનું જ પ્રકટયું છે:

"સદા આનંદ, દુષ્-દંદ વ્યાપે નહીં, પૂરનાનંદ ભરપૂર દેખે.

પૂરનાનંદ ભરપૂર દેખા । કબીર સાહબજી શબ્દાવલિ પૃ: ૧૦૫

અ ન જ ના હી

પ્રાણીય ગુણોમાં કેટલેય સ્થળે વિચિત્ર અર્થ સંદર્ભ આપતી શ્લોક-પદ્ધતિઓ છે. આવી રહસ્યાત્મક ભાષામાં કહેલી માત્રને સિદ્ધ સાહિત્યમાં સંજ્ઞા કે સંદેશ ભાષા કહેવામાં આવે છે. વેદોપનિષદમાં એવી (શ્લોક)-મંત્ર પદ્ધતિઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. અપાર્થેતિ પ્રથમા પદ્ધતીનાં યસ્તદ્ વાં મિત્રાવરુણા ચિન્કેત ।

: પત્રનાજાની પહેલાં જ નગર પગવાળી આવી જાય છે એ રહસ્યને

મિત્રાવરુણ જાણતા નથી:.. - ઋગ્વેદ: મંડલ: ૧, સુ. ૧૧૨, શ્લોક: ૩.

૨. ચત્વારિ શૃંગાં ત્રયો અસ્ય પાશૃ દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસૌ અસ્ય ।
ત્રિધા લક્ષ્મી વૃષભો રોરવાતિ । - - - - - ॥ ઋગ્વેદ: મં: ૪, સુ. ૫૮, શ્લોક: ૩

: આ બળદને ચાર શીંગડાં છે ત્રણ ચરણ છે, બે માથા છે, સાત હાથ છે

અને તે ત્રણ પ્રકારથી બધાયેલો બરાડે છે.

૩. ઇદં વપુર્નિવચનં જનાસઃ સ્મરન્તિ યન્નદ્યસ્તસ્થુરાપ: ।

ઋગ્વેદ: મં: ૫, સુ: ૪૭, શ્લોક: ૫.

: આ શરીર બરાબર જ્ઞાન દેવા યોગ્ય છે, એમાં નદીઓ વહે છે.

નલ સ્થિર રહે છે:

૪. દ્વિહ વ્રવીતુ ય ઇમંકા વેદાસ્ય વામસ્ય નિહિતં પુરં વે: ।

અથર્વવેદ: કાંડ: ૮, સુ. ૮, શ્લોક: ૫.

: હે વિજ્ઞાન, જે કોઈ આ સુંદર ને ગતિશીલ પક્ષીની મદદ રહેલા

રૂપને જાણતા હો તે બતાવે, એની ઇન્દ્રિયો પોતાના શિરોભાગ

જ્વારા ક્ષીર પ્રદાન કરે છે અને પોતાના ચરણો જ્વારા પાણી

પીધા કરે છે:.

૫. તદ ધાવતી . . . તિષ્ઠત્ ।

-ઉશોપનિષદ નં: ૪.

: તે ઊભેલો છતાં વન્ય દોડનારા કરતાં માનવ નીકળી જાય છે.

૬. તદેમતિ તન્નૈમતિ . . . લાલ્ભતઃ ॥

ઉશ, નં: ૫.

: તે ગતિશીલ છે ને ગતિવિહીન પણ છે. તે દૂર છે અને પાસે પણ છે તથા સર્વત્ર ચંદર છે ને સર્વત્ર બહાર પણ છે.:

૭. આસીનો દૂર પ્રમતિ શ્યાનો યાતિ સર્વતઃ । કઠોપનિષદ.

૧-૨-૨૭

: તે બેઠેલો પણ દૂર ચાલ્યો જાય છે અને સૂતેલો પણ સર્વત્ર ગમન - કરતો રહે છે.:

૮. અષાજિ પદિ . . . લર્ગઃ

-સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ-૩-૧૬.

: તે હાથ-પગ વગર પણ વેગવાન અને ગ્રહણશીલ છે. નેત્રહીન હોવા છતાં દેખે છે અને કર્ણરહિત હોવા છતાં સંભળે છે.:

૯. અજીરજીયાન્ . . . પ્રન્તીઃ ।

અજીરજીયાન્

ગુણ્યામ્ ।

-સ્વેત ૩. ૨૦.

કઠોપનિષદ ૧-૨-૨૦

: તે અજુબી પણ અજુ છે અને મહાનથી પણ મહાન છે અને તે આ જીવના મૈતઃ કરણમાં સ્થિત છે.:

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અવળગાણી મળે છે. "ધમ્મપદ"માં એક સ્થળે કહ્યું છે : માતાપિતા એ ક્ષત્રિય રાજાઓ તથા અનુચર સહિત ૨૧ જુદે નજ કરીને પ્રાણ નિબાપ બને છે. ૬. આ સિવાય બૌદ્ધધર્મના વજ્રયાન તથા સહજયાન નામના સંપ્રદાયોમાં અનુયાયી સિદ્ધોએ પણ-

૮. માતરં પિતરં હન્ત્વા રાજાનો હુચ સ્વત્તિયે ।

રદ્ધું સાનુચરં હન્ત્વા અનિધો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥ ૫

માતરં પિતરં હન્ત્વા રાજાનો હુચ સોત્થિયે ।

વેટ્યાદિ પચ્ચમં હન્ત્વા અનિધો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥ ૬

—ચર્ચાપદમાં આ પ્રકારના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. કલહપાને કહ્યું છે:

૧. પરમાં પોતાની સાસુ, નણ્ડ અને સાળી ની હત્યા કરીને તેમજ માને મારીને હું કલહપા કપાલી પદ ગયો. ૬.

૨. બ્રાહ્મ વિચાર્ય છે, ગાય વધ્યા રહે છે, અને પોઠિયો ત્રણે સમય દોહવામાં આવે છે, જે ચોર છે તે સાધુ પણ છે અને દરરોજ સિયાળ જિંહની સાથે યુધ્ધ કરતો રહે છે. ૧૦. જેનું મુનિગો પણ માત્રી ભાષાના પરે છે.

"પાણ્ડુ દોહા"માં જૈન મુનિ રામચંદ્ર કહે છે: જે ઉજ્જડને વસાવે છે તે જે વસેલાને ઉજાડે છે. હે યોગી, જે વ્યકિતની બલિહારી છે, એને ન તો પાપ છે કે, ન પુણ્ય. : [ઉવસ વસિયા જો કરઈ, વસિયા કરઈ ખું સુખું। લલિ કિંમ્મત તસુ જોઈયલું, આસુ જ પાક જ પુખ્તું।]

નાથ સાહિત્યમાં યોગસાધના સંબંધી ગ્રંથોમાં પણ અવળગાણી મળી રહે છે: ૧. "જે યોગી દરરોજ ગોમાંસ ખાય છે અને અમરવારુણી પીએ છે, તેને જ અમે કુલીન માનીએ છીએ, એમ નહીં કરનાર કુલ પાતક છે." ૧૧. ૨. "જ્યાં અને જમના વચ્ચે બાલ વિધવા તપસ્વિની રહે છે, એને બ્રાહ્મકારથી ગ્રહણ કરવી જોઈએ, કેમકે તે જ વિષ્ણુ પરમપદ છે." ૧૨.

૬. મારિ સાસુ તણ-દ પરે સાલી, માય મારિયા કા-હ ભઈલ - કપાલિ. ચર્ચાપદ-૧૧.

૧૦. બ્રાહ્મ વિચાર્ય ગવિયા વડિ, પિટા દુહિયે એ તિના સડિ. જોષો ચોર સોઈ સાધુ. "નિતિ નિતિ પિચાલ પિહે પય જૂનમયે." [કપીર ગ્રંથાવલીમાં પદ ૮૦ ચાલુ ન છે] ટેલ્હકપા. -ચર્ચાપદ-૩૩.

૧૧. જોમાંસં પ્રક્ષયેન્નિત્યં, પિવેદમર-વારુણીમ્ ।
કુલીન તપ્તં મન્યે, દૂતરે કુલધાતકાઃ ॥ ઉચ્ચોગપ્રવીપિકા ૩/૪૭

૧૨. ગંગાયમુનયોઽર્મધ્યે બાલરંડા તપસ્વિની ।
લલાત્કારેણ ગુણથીયાસદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

—ઉચ્ચોગ પ્રવીપિકા ૩/૧૦૬.

ગોરખનાથ પણ સિવી જ સંવળવાલી આપે છે.

૧. "મછલી પહાડ પર પહોંચી જાય છે. અને પાણીમાં જાય લાગે છે. જેના પરિણામે તુમાણુ લ્યુકિતઓ માટે રહેટ વહેવા લાગે છે. અને શૂન્યમાં ડાઉન નીકળતાં નહીં પણ જાય છે." ૧૩.
૨. "કીડી"ની મદિયામાં અનેક પ્રવેશી જાય છે: ત્રાયના મુખમાં વાપણ લ્યાય છે અને બાર વર્ષથી અવસ્થામાં "વંશ" પ્રસન્ન કરીને નકામી થઈ જાય છે" ૧૪.
૩. "નાથ અમૃતવાણી બોલો છે. કામળી વરસે છે અને પાણી સીનું થાય છે... દમામા ચાલે છે ને હોટવાને છે. કઉવાની ડાળી ઉપર "પીપલ"નો વાસ છે. હોટરના ચબ્બી બિલ્લી નાચી જાય છે. મુલાકર ચાલે છે ને વાટ પાકી ગઈ છે.... કુતરા પૂર્યા ને ચોર ભૂંડવા મડિયા... નીચે માનર અને ઉપર પાણીયારી, લાકડામાં પડીને હોટર બની રહ્યો છે. રોટી પકવનારને જ જાય છે. કામિની બળે છે ને સગડી તેનાથી તાપે છે..... વહુ સાચુને જ ન્યાય તાપે છે અને નગરનું પાણી કૂવામાં જાય છે. જાની અમળવાળી "ઉલટીયમાં" ગોરખનાથ ગાઈ છે." ૧૫.

અમળવાણીમાં સામાન્ય રીતે માટલી વસ્તુ પર બાર મૂકવામાં આવ્યો હોય છે:

૧. તે સંચારિક શ્રમ, પ્રપચ, લ્યુકાર જેવા વિષયો પર સ્પષ્ટતા લગાવે છે.
-
૧૩. ડેમરિ મંછા જલિ સુચા, પાણી મેં દો લાગા ।
મેરહટ બહે તુસાલના, મહે કાટા લાગા ।। મો. બા. પદ ૨૦
 ૧૪. ચીટી કેરા નેત્રમે અજમેન્ડ સમાઈલા, માનડો કે મુખમે બાધલા બિલાઈલા ।
વારે વરસે વા લ્યાઈ પાવ ટૂટા । મો. બા. પદ ૩૪
 ૧૫. નાથ બોલે અમૃતવાણી, બિરથેની કનલી સીનેગા પાણી, ગાડિ પડરવા બાધિલે પટા, મહે દમામા બા બિલે હોટા, કઉવા કી ડાળી પીપલ-બાલે, મર્યા કે સબદ બિલાઈલા નાચે.
મહે બટાવે પાકી વાટ, મહે કુકરિયા હોરે વાટ,
કુકરે કુકર ભૂકિલે ચોર.... તલિ માનર ઉપર પાનહારી
મેનરી પરિ મૂલ્લા ધૂધાઈ, મોવરહારા કો રોટી માઈ
કામિનિ મહે સગડી તાપે, બહુ બિલાઈ સાચ જાઈ
નગરી કો પાણી કઈ માલે, ઉલટીયમાં મોરેખ માલે
કબીરના સમકાલીન ગણતિ મરીખ્તાયની રચનાઓ બહુ ઉપલબ્ધ નથી પણ જેમણે જેક પદ્યમાં કહ્યું છે: "પાતાળનું કેકડું માકાસમાં પહોંચીને ચંદ્ર બનાવે છે અને તે જગ્યા પર સૂઈ મેં ચંદ્રનું મિથુન ચંદ્ર ત્યાં મેં નમુના ગીત ગાય છે.
: પાતાલકી મીડકી માકાસ નંદુ બાલે। મેં સુરજ મીલ તહાં મેં જમુન ગીત-માલે।। નાગરી પ્રચાર પત્રિકા સાગ ૧૧, મેં ૪, પૃ: ૪૦૨

૨. તેમાં સાધનાત્મક રહસ્યોનો પરિચય હોય છે.
૩. તેમાં જ્ઞાનવિરહ, સહજાનુભૂતિ કે આધ્યાત્મિક જીવનનું વર્ણન હોય છે.
૪. તેમાં આત્મજ્ઞાન, માયા, કાળ, કૃષ્ણ અને મન જેવા વિષયોનું સ્વરૂપ પરિચયાત્મક નિરૂપણ હોય છે.
૫. અવળવાણીનો સર્જક કોઈ પ્રકારનો ઉપદેશ પણ ક્યારેક આપતો હોય છે. અવળવાણીમાં જે પ્રતીકો વપરાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે:
 ૧. કેટલાંક પ્રતીકો મૃત, વન, ઉદ્યાન જેવાં પ્રકૃતિનાં જગો હોય છે.
 ૨. કેટલાંકમાં વિવિધ પ્રાણીઓ અને પ્રકૃતિનું કાચું પ્રતીકરૂપે આપેલું હોય છે.
 ૩. કેટલાંકમાં વ્યક્તિગત, પારિવારિક, સામાજિક કે ગ્રામીણ જીવનનું ચિત્ર, અવળવાણીનું પ્રતીક, દેખાતરૂપે આપ્યું હોય છે.
 ૪. ઉપર્યુક્ત ત્રણેનું મિશ્રણ પણ ક્યારેક થયું હોય છે.

ગાટલાઈ તત્ત્વો અવળવાણીમાં મહત્ત્વે તારતી શકાય છે. -

ગોરખનાથ અને કબીરમાં તેમજ ગુજરાતી અવળવાણીનાં ભજનોમાં એ તત્ત્વો સભર હોય છે. એની સદૃષ્ટિતે ચર્ચા આગળ ચચાવસર કરવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે ભજનોમાં જલકારો વિરલ હોય છે, પણ અવળવાણીના કેટલાંક જલકારો ધ્યાન ખેંચી રહે છે: રૂપક, વિરોધાભાસ, અતિશયોક્તિ, શ્લેષ, વિષમ, અધિક જેવા જલકારો અવળવાણીમાં મળે છે. ક્યારેક વિચિત્ર અને વિભાવના જેવા જલકારોના પ્રયોગો પણ એમાં હોય છે.

અવળવાણી એ હિંદીનું 'ઉલટખાસિયો', સિંધીનું 'સંઘા' કે -

સંઘ્યાભાષાનું બીજું નામ છે. રહસ્યાત્મક સંદર્ભયુક્ત વાણીના નામકરણ સંબંધી હિંદી સાહિત્યમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા મળે છે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી બોધસિદ્ધાંતોનાં ચર્ચાપદો પરથી તેમની રહસ્યાત્મક બાનીની શૈલીને "સંઘ્યા-ભાષા" તરીકે ઓળખાવે છે. એની વ્યાખ્યા કરતાં તે જણાવે છે કે સંઘ્યાભાષામાં દિવસના એકનો અને રાત્રિના અધિકારનો પ્રકાશ -

—સંદ્યાસમયે હોય છે એવો અર્થ સ્પષ્ટ ને અર્થસ્પષ્ટ અર્થ હોય છે; અર્થાત્ સંદ્યાસાધા "એવી બાધારી સાધ" તરીકે યોજાયા છે.

વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય સંદ્યાસાધા કરતાં સંધાસાધા -
શબ્દપ્રયોગ સ્વીકારે છે: "એવી સાધાના પ્રયોગમાં તેના શબ્દો બિદારા
વ્યક્ત અભિધાર્યથી નિર્વાત સિન્ન આશયનો બોધ કરવો ચોગ્ય છે." ૧૬.
આ કારણે સંદ્યાસાધા કરતાં સંધાસાધા શબ્દથી આસિદ્ધાંતિક કે નેચાર્ય
વચન એવો અર્થ તેમને ઇષ્ટ છે. ગમે તેમ પણ અબજવાણીમાં અર્થની સંદિગ્ધતા
વિશેષ હોય છે. આચાર્ય પરશુરામ ચતુર્વેદીનું માનવું છે કે અબજવાણીમાં
પંજાબી, રાજસ્થાની અને હિંદી સાધાના પ્રયોગો મળે છે એટલે કે -
તુલ્યની અસર તેના પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહેલી છે.

અબજવાણીમાં વપરાતા બધા પારિભાષિક શબ્દો કે -
પ્રતીકોનો અર્થ સર્વ સંદર્ભમાં એક સરખો નથી.

કબીરની અબજવાણી - કટાક્ષવાણીમાં ભક્તના, ભક્તિના
સમાજના વર્ગભેદના બધાં છત્કપટ ને દસને ઉપાડા પાડવામાં આવ્યાં છે.
અબજવાણીની વ્યાપક અસર ગુજરાતમાં મીરાં પછીના લગભગ બધા જ
સંતોની ભજનબાનીમાં વરતાય છે. માંડણ બાધારો ને અખો તો -
અબજવાણીના આરાધકો છે જ. અખાના છપ્પા એ તો મધ્યકાલીન
ગુજરાતી કવિતામાં અબજવાણીનો એક સમર્થ પ્રયત્ન છે. અબજવાણીના
સંતોએ સમાજને સુધાર્યો છે. સમાજની દુષ્ટ રીતિઓ ને જડ અર્થહીન
ધર્મધર્મતાને સોરી નાખતી રૂઢિપ્રયોગોના સામાર્થ્યે અતિ બલિષ્ઠ બાની
એ અબજવાણીની એક લાક્ષણિકતા છે.

"અબજવાણી" એટલે હીલટી વાણી, ગબળી બોલી, પણ
એ માત્ર આલંકારિકોની વક્રોક્તિ જ બની રહેતી નથી; એમાં સત્યનું -

It is intended to imply or suggest something different from
what is expressed by the words ----- Indian Historically
Quarterly 1928
P.P. 293-04.

—અવેષણ છે. સત્ય સીધી રીતે લોકોના મનમાં ગ્રહણ ન થાય, જ્ઞાનનો લોકો તરત સ્વીકાર ન કરે, તેથી એ હેતુ માટે સંતો કટાક્ષમય અવળી વાણી પ્રયોજે છે. આ રીતે અવળવાણી ભજન-સ્વરૂપનું એક અંગ છે. એમાં સત્યદર્શી આત્માની વેદના છે, રોષ છે, તો ઠરેલ જ્ઞાનીનું મમત્વિ બ્રહ્મ પણ છે. અવળવાણી સાંભળનારને ક્યારેક ચાળખાના માર જેવી નિષ્કુર લાગે તો એમાં નવાઈ નથી. સંતો અને ભજનિકોની આત્મતાવણીનું જ પ્રત્યક્ષ નવનીત એ અવળવાણી છે. ભક્ત સમાજના અન્વાયો, અજ્ઞાન ને હજાહજા જૂઠાણાં, રાગદ્વેષ, મદમત્સર જોઈને દુઃખી થાય છે. એની ઉપર અવળવાણીથી એ સપાટા લગાવે છે. આ પરંપરાની ધારાઓ વહેતી ભજનવાણીનું સ્વરૂપ "ચેત મહદરા ગોરખ આયા" જેવી કહેવતો સુધી લંબાય છે. એમાં મૂળ પ્રાચીન સમયમાં ગીતા ઉપનિષદ જેટલાં કે જ્ઞાનેદ જેટલાં ઉઠ્યાં મળે છે. ગીતાનો "હીર્ણમૂલ——" શ્લોક અવળવાણીનું જ એક રૂપ છે. એ પછી નાય-સિધ્ધોની સંતપરંપરામાં તો અવળવાણી એમની સહજ ઉર્મિની લ્યજ્યોક્તિનો પ્રધાન સૂર છે. એમાં આત્મા, પરમાત્મા, મન, બુદ્ધિ, દેહ, સંસારની સર્વ જીવજુષ્ટિ, માતા પિતા—બહેન—વધુ—પતિ—પત્ની—સંતાન ઇ. સર્વથે આ સર્વ ઉલ્લિખિત થાય છે. આવી ઉક્તિઓ વારંવાર મળે છે:

"નહિ પિતા પર જનમ ધરૂંગા, નહીં જનુનીના જાયા

નહિ ધરણી ત્યાં પાઉં ધરૂંગા, નહિ નીર ત્યાં નાયા"

— કબીર

નહીં સંભળેલું, નહીં કલ્પેલું છત્ત ચિ પરમવેદક સત્ય લાગે એવું કથન — અવળવાણીમાં મળે છે.

"ઢીમર જાલ કાલે કહાં કરહી, મીન હી હોઈ ગયો પાની."

૦ ૦ ૦

"જલકી લહરી જલસે ઉપની, કોન તરે, કોન તારે?"

○ ○ ○

"પાનીમે મીન પીયાસી, મોઢે દેખત આવે હાંસી રે"

○ ○ ○

"સંતો ભાઈ રે.....ગગન મંડલમાં ગઈ બીયાણી,

ધરણી દૂધ જમાયા."

○ ○ ○

"અમની કહે મુને શીત લગત હે એ પાની કહે મેં ખ્યાસા"

○ ○ ○

"નાગો કે મારા ચીર હરાણાં, ચંપલો કહે મેં દેખ્યા રે"

○ ○ ○

"સુણો ગુરુજીપરહ્યા પહેલાં પુત્ર જનમ્યા,

માત પિતા મનભાલા હે જી."

○ ○ ○

અવળવાણીમાં આદિમાં અંતે એવી ધકિતઓ હોય છે કે જેમાં જ્ઞાનોપદેશ, કે સંસારનું સત્ય, કે પરબ્રહ્મની ભાળ, કે ગુરુસ્વરૂપ ને નિજાનંદની ઝાંખી કરાવતું આત્મદર્શન સુબોધ રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હોય છે. કબીર અણો, ધીરો, ભોજો જેવી કવિઓ પોતાનાં ભજનોમાં આ પ્રમાણે અવળવાણી યોજતા આવ્યા છે. આપણે કબીર - સાહેબની એક રચનાનો આદિ-મધ્ય અને અંત જોઈએ:

આદિ:

"એકદિન જાના રે જાના, આખર મિટ્ટીમે મીલ જાના"

મધ્ય:

"મિટ્ટી પૂછે કુભારચે ભાઈ, તું ક્યું ગૂંદે મુજકું,

એકદિન એસા વખત આવજા મેં ગૂંદ લૂંગી મુજકું"

નૈત:

"મિટ્ટી મોઢના મિટ્ટી જિજ્ઞાસા, મિટ્ટીકા કર શિરોના,
કહત "કબીર" સુનોભાઈ સાધુ, ચેહી પદ નિરવાના."

સહી આદિ પકિતમાં માટીમાં મળી જવાની વાત છે:

તો એ મધ્ય પકિતના ઉદાહરણને સ્પષ્ટ કરતી પકિત છે. એ -

નિરવાણપદની એક નિષ્ઠા પ્રકટ કરે છે. એમાં પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ ઉપદેશ
પણ છે. કટાક્ષના બાણથી વીધી નાખે એવી માર્મિક વાણી પણ તેમાં છે.

સોજા ભગતના ચાવળા નામે જાણીતાં યથેચ્છ ભજનો
પણ એક પ્રકારની કંઈક એ જાણી વક્રવાણી જ છે. એમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ
ઉપદેશ પણ છે. કટાક્ષના બાણથી વીધી નાખે એવી માર્મિક વાણી પણ
તેમાં છે. એમાં સમાજ પર કટાક્ષ છે. પણ એનું સ્વરૂપ આપણને બોધ
પ્રકટ કરનાર આપણને લાગે. એટલે "ચાવળા" અને "અવળાણી" એ બન્ને
સ્વરૂપોને મુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં નૈતર્ગત કરવા પડે છે. કંઈક એ
છાપાઓ પણ ચાવળા ને અવળાણીનો જ લહેકો પ્રકટતરીકે વ્યક્તિત્વે
હોય છે. પણ છાપામાં સમગ્ર સમાજને અને અમુક વર્ગની વ્યક્તિઓને
કટાક્ષ છારા સાચું જ્ઞાન આપવાનો હેતુ રહ્યો છે. આત્મસ્વરૂપ,
પરબ્રહ્મ, નિર્ગુણ, પ્રેમ, સત્ય, નિરહંકાર, સરજતા, જેવા વિષયોના -
અનુલક્ષમાં આ છાપાઓ રચતા.

ભજન-સ્વરૂપની ચર્ચા આપણે આગળ વધારતાં અવશ્ય
કહી શકાય કે "આગમ" અને "પિયાલો" એ પણ ભજનસ્વરૂપમાં જ
નૈતર્ગત થઈ શકે એવાં લાક્ષણિક સ્વરૂપો છે.

આગમ આગમ એ એનું ભજનસ્વરૂપ છે જેમાં ભવિષ્યની આગાહીઓ
પ્રકટ કરવાની સંસ્થા પ્રયત્ન થયો છે. એમાં અતિરચેતનાની -
અનુભૂતિઓ ભજનિક પ્રકટ કરે છે. અમ્રવ્યનું અને અદૃશ્યનું દર્શન આ
સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટપણે પામે છે. આ પ્રકારના ભજનોમાં યોગની પરિભાષા-

ધર્મીયાર

-પણ વિશેષ વપરાતી હોય છે. કૃષ્ણને સહજ આર્ષદર્શન ભવિષ્યકથન રૂપે
મનાયાએ ન્યારે ભજન-કવિ મણિમત્તર પ્રકટ કરે છે ત્યારે એ આગમવાણીમાં
સનાતન સત્યના પ્રાણનો સંચાર થતો લાગે છે. ભકતો અને સંતોએ પુરાણોની
અને શાસ્ત્રોની અટપટી વ્યાખ્યાઓમાં જકડાઈ રહેલી ઉત્પત્તિ-કથાઓને
ભજનોમાં ઉતારીને લોકગમ્ય કરી. એ સંતોએ ક્યાંક પોતાની કલ્પના થી
પણ એના દોર લખાવ્યા છે. આના ભજનોને સંત-વાણીમાં "આગમ"ની
ભજનો કહેવામાં આવે છે. આગમના ભજનોના મુખ્યત્વે એ પ્રકાર છે:
એક તો પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા કે પ્રાચીનયુગને અનુલક્ષીને રચાયેલાં ભજનો,
અને બીજો ભવિષ્યદર્શન કરાવતાં ભજનો. આ બીજા પ્રકારને જ સાચાં
"આગમ" કહેવાય. એનાં જ ભજનો સંતસાહિત્યમાં વિશેષ મળે છે.

ઉ. ત.

"માનુની રબેણી કહું વિસતારી રે,

સુનો ગુરુ રામાનંદ । કયા ઉમારી રે

પહેલે પહેલે સબદે મહં : ૐ : કારા,

ત્યાંથી હીપન્ના કઈ નૂરિજન ન્યારા રે. ૧.

બીને બીને સબદે હીપન્ના દ્યાના રે,

ત્યાંથી હીપન્ના જમદિ સ્થમાના રે ૨.

ત્રીને ત્રીને સબદે, ત્રણ ત્રણ દેવા રે,

પ્રભ વિષ્ણુ મહેશ્વર નેવા રે. ૩.

ચોથે ચોથે સબદે સૂરતા ધારી રે,

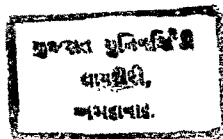
ત્યાંથી હીપની કઈ કન્યા કુવારી રે. ૪.

પૂછત પૂછત કન્યા કુવારી રે,

કોણ પુરુષ હે કોણ ધરનારી રે ૫.

આદ અનાદિ હમ તમ દોનું રે,

હમ પુરુષ તમ ધરનારી રે. ૬.

કહત કબીરા તમે સુનો ધર્મદાસા, મૂળમયનના કરો પ્રકાસા" ૭.
કબીરનું મા ઉત્પત્તિ વિષયક "માગમ" છે એવું જ બીનું મા -

"સાચા ઠાકોર સેવીએ, જપીએ દેવ મોરાર,

બીજ ભેતર વાવિયો, ધરણી પાથો પાર, એ
ખીમડા કોટવાળનું માગમ છે. એન પદ એસે ત્યારે એ ગવાય છે.

"પહેલો પહેલો જનન રચિયો પેલાદરાય" વાળું માગમ
માલજાળ મામના મેઘ-ધારુ નામના સજનિક-કવિનું છે. તે માલદે-રૂપદેના
ગુરુ હતા એવી માન્યતા છે.

ગોરખનાથના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ: મહાદેવનાથ: નું માગમ મા
પ્રમાણે છે:

"અસલ જુગની રે માગળે સત રે ઝવેરી નર જાગતા - ટેક
અસલ ધણીના નમારે આરાધ કરતા આરાધે હરિ માવતા.
નરને નારી તે દિ"સેજાં યેસી જપતાં, એક માસન પર પોહતાં.
કરમ ને ધરમ તે દિ"કહુએ પણ નો"તા, કૃષ્ણ કેરો કળ લાગતાં.
પાંચ રે વરસે બાઈને પુતર જનમતો, પારણિયે પોહાડતાં,
સાઠ વરસે એનાં સગપણ કરતા, હજારે પરણાવતા. અસલ જુગની રે.
ચાંદો ને સૂરજ કહુએ પણ નો"તા, હીરાના પ્રકાશ હોતા,
હીરા ને માણેક તે દી"બહોત હતાં, શ્રીકળને અનુમાને રે
અસલ જુગની રે.

ગાયુ ને સેશુ તે દી"બહોત હતાં, હાથીને અનુમાને રે,
એ ધાન કહુએ પણ નો"તા, દૂધ રે પીને નર જન્મતા. અસલ જુગની રે.
વ્રણ વ્રણ જુગ એવા એવા ગિવા, ચોથો હવે પરમાણે રે,
કહે છે મહાદેવ તમે સુણો જતિ ગોરખ એવા માગમનાં એવાણ રે.

અસલ જુગની રે.

"આગમ"માં અશક્ય વસ્તુસંભવની કલ્પના પણ મળે છે. કળિયુગ કેવો હશે એનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

"ઉંચા કુળની સુંદરી, નીચા કુળમાં વરશે,
પોતાના ધણીને છોડી કરી, અનર સાથે ફરશે."

○ ○ ○
"કાળી કોયલ તે દી"ધોળી હોશે, ઊજળા હોશે કામ,
નાગરબેલે ફળ લાગશે, નિર્વિષ હોશે નાગ."

—સરવણ કાપડી

○ ○ ○
દેવાયત પડિતનું આ ભાવિ-દર્શન કરાવતું "આગમ" કેવું રહસ્યપૂર્ણ લાગે છે!
જતિ, સતી ને સાબરમતી, ત્યાં હોશે સૂરાના સંગ્રામ:
ઓતર ખડેથી સાયલો આવશે, આવે મોરા જુગનો જીવન

○ ○ ○
કાન્તિનાં એધાણ પણ કોઈ આગમમાં મળે છે:

"વીરા મારાલીકુડે ધોડે સાયલો આવશે, ઉપર સોનેરી-
પલાણ,

વીરા મારાધુને ધરતી ને ખળકે સચિરા, ડુંગરે ને -
દેવળે મેલાણ."

—સરવણ કાપડી

જૂનાગઢના ભાવિ માટે વેલા બાબાનું "આગમ": જુઓ:

"જૂનાગઢના બજારમાં હાલે રમત ભરપૂરા,
રાણોજી રમત માંડશે હીંગમતે ભાણ સૂરા."

○ ○ ○
"સંવત ઓગણીસસે સત્તાણમાં રાજ હિંદવાણું હોશે,

ગત્ય સેવક "વેલા"બાબો બોલિયા ધણી માથે -
ચમરછતર ઢળશે."

—ગીરનારના સંત વેલો બાબો.

"નરના નિવેડા વા"લો માંગશે"એ સહદેવ જોષીનું -
"આગમ" કળીયુગના માનવીનો હિસાબ-

—પ્રભુ માગશે જેની ચેતનણી આપે છે. ગોરખનાથ, મહાદેવનાથ, ભરપરી, ગોપાલ, કબીર, દેવાયત પંડિત, સરખણ કાપડી, લોચણ દે, ઇસરો બારોટ, નાભો ભમત, વગેરે ભક્ત-કવિઓના આગમ ભજનસાહિત્યમાં જાણીતા છે. ઉત્તરિ ભજનિકો દેવાયત પંડિતના આગમને આ બધા કરતાં કોઈ નુદી જ તરેહના મહે છે. એ પછીનું સરખણ કાપડીનું અને સહદેવ જોશીનું આવે છે. ૧૭.

૧. "હાલો રે હોલ ધરમના માગશે, વરખંડ હોલે તારાવાઈ - ટેક
સૂરા સનમુખ ચાલશે, પછમ ખેતરની ખેતરની માઈ"

○ ○ ○ ○

૨. "દેવાયત પંડિત દાહા દાખને સુણો તમે દેવજી દે નાર
માપણા ગુરુએ સત સંખીયા... નુકડા નહિ તો લગાર.
લખ્યાને લાખ્યા, સોઈ દિન આવશે.....
પરથમ પવન કરુકશે.... નદીએ નહીં હોય નીર.

○ ○ ○ ○

ધરતી માથે હેમર હાલશે... જાશે નગરની મોજાર.
માયા રે લૂટાશે લોકો તણી... તેની રાવ નહિ કરિયાદ.
પોરો રે આલ્યો સંતો પાપનો... ધરતી માથે છે ભોગ"—દેવાયત પંડિત
આ બંને આગમમાં ભવિષ્યની આગાહી કરતું દર્શન છે. પહેલામાં ધર્મ
માટે બલિદાન આપનાર શૂરવીરો પાકશે જેની ભવિષ્યવાણી છે તો
બીજામાં ગુરુએ જ સત કહ્યું છે કે જેનો પ્રલય આવશે કે ધરતી પર કાળમુખા
માનવીઓ લોકોની સંપત્તિ લૂટી લેશે, ને તેની કથા દાદકરિયાદ
કરાશે નહિ. આ આગમમાં ભવિષ્યના બનાવોનું ^{અને} કાળની ભવંકર લીલાનું
ભક્ત-કવિ-સંતે આલેખન કર્યું છે. આ બધું શ્રેષ્ઠ પોતાના અંતરચમુષી
જાણે પ્રત્યક્ષબત્ત જોયું છે.

-પિયાલો:

આગમ પછી પિયાલો^એ ભજનસ્વરૂપ નિર્જાનકની મસ્તી પ્રકટ કરનાર છે. "પિયાલો" તો લખીરામનો ચાલી ઉઠિત છે. એમાં ચાલ્માનદી ભકતોનો સ્વાનુભવ પ્રકટ થાય છે. રવિ સાહેબ, સુકમ સાહેબ, દાસી શબ્દ બજેરે "પિયાલો" ગાયો છે. બીજા સૌએ તો ખ્યાલા ગાયા છે. પણ જેમ કાફી તો ધીરાની, પ્રભાતિય તો નર સિંહના, તેમ - "ખ્યાલા તો લખીરામના" એવી પ્રસિદ્ધિ છે.

આ "પિયાલો" ભજન સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ કઈ રીતે થયો. આ વિશે વિચારતાં એમ લાગે છે કે મુસ્લીમ ઓલિયાઓ ને જામ પીતા ને પાતા એવી પ્રભુસાક્ષાત્કારની ખુમારી નેણે પીધી છે એણે પિયાલો પીધો છે એમ કહેવાય. ઓલિયાઓ ચાલો પ્રભુપ્રેમનો પિયાલો પોતાના શિષ્યોને પાતા હતા. ગુરુનું જ્ઞાન, કોઈ ગુરુથી, જ્ઞાનવાણીથી શિષ્યને પાવાની પરંપરા. "પિયાલો" સ્વરૂપનાં ભજનોમાં પ્રકટ થવા માંડી.

કબીર સાહેબે આ "ખ્યાલા" ક્યાંથી અપનાવ્યા? કબીર સાહેબે સૌ ધર્મનાં સદ્ગત્ત્વોનું સમીક્ષણ કરીને પોતાનો પથ ઉભો કરેલો. એથી એમણે ઇરાનથી ભારતમાં આવેલા સૂફીવાદમાંથી તો કદાચ આ "ખ્યાલા" નું સ્વરૂપ અપનાવ્યું હોય એમ વિધ્વાનો માને છે. સૂફીવાદમાં સાડી, શરાબ, સનમનાં રૂપકોથી પ્રભુને ભજવામાં આવે છે. એ ભજનમાં પ્રેમયુક્ત-ખુમારી હોય છે. એ ખુમારી કબીર સાહેબનાં "ચલનવાણી"નાં ભજનોમાં નજરે પડે છે.

૧૮. સરખાવો: આપણા સંતો મુસ્લિમ સંપ્રદાયો અને ઓલિયાઓના સંપર્કમાં આવ્યા હશે, તેમાંથી પણ આ "ખ્યાલો" આવ્યો હોય એનો સંભવ છે - કારણકે મુસ્લિમ સંપ્રદાયો પોતાના શિષ્યોને "ખ્યાલો" પાચ એવી પ્રણાલિકા છે. તાજિયા વખતે ચકચર બનીને હુલ લેતા પહેલાં હુલ લેનાર અમુક અમુક - પીરનો ખ્યાલો પીએ છે. "ખ્યાલામાં" પીરના લોબાનના ઘુપવાણી ભક્ત નાખવામાં આવે છે. કોઈ વધારે પડતી હુલ લે તો કહેવાય છે કે એણે ક્યા પીરનો "ખ્યાલો" લીધો છે એ ખબરે છે. એ "ખ્યાલાની" પ્રયા દેવી-ભકિતમાં પણ ચાલી દેખાય છે. માતાનો નવો ભવો સ્થાપતી વખતે એ માણસને સિદ્ધરને તેલનો ખ્યાલો પાવામાં આવે છે તેમ કહેવાય છે. એ ખ્યાલો પીને એ ચકચર બને છે, મસ્ત બને છે અને ઉજળતા તાવડામાંથી પરીઓ કાઢે છે. - સૂફીવાદના ભજનો કબીર, સાહેબના ભજનો હુલ લેનાર અને તાવો કાઢનાર બેધાની માનસિક સ્થિતિ અત્યંત સાદાપણ અને ખુમારીયુક્ત હોય છે. ખુમારીનું આ તત્ત્વ સર્ગમય ચાલ્યું આવે છે. આ સંતની જીવનવાણી આપણા સંતોનાં ભજનોમાં પણ જાણવામાં રહી છે. આથી એમ કહી શકાય કે "ખ્યાલો" એ પ્રેમની ખુમારીનો

આમ સૌ પ્રથમ કબીર સાહેબનાં ભજનોમાં જે "ખ્યાલો" નું સ્વરૂપ દેખાયું છે એમાંથી પછીનાં સંતોનાં ખ્યાલો રૂપનાં ભજનો - ઉદ્ધત્વ્યાં એનો સંભવ છે.^{૧૦} ૧૬.

પરબ્રહ્મનાં સાક્ષાત્કારની ખુમારીની લાવસ્થિતિ "પિયાલો" માં છે. "ખ્યાલો" માં સંતોની પ્રભુ પ્રેમની ખુમારી સાથે જ્ઞાનમય સ્થિતિ નું પણ નિરૂપણ હોય છે.

પિયાલો પાનો એ એક જ્ઞાન આપવાની વિધિ છે. જેમાં શિષ્યની અનેક સેવા પરીક્ષાઓ પછી ગુરુ જ્ઞાનરૂપે કસીક ઉપદેશવાણી - શિષ્યને આપે છે. શિષ્ય જપસાધનામાં પાર પડે એટલે ગુરુ એને - ગુરુમતના પ્રતીક તરીકે ખ્યાલો પાવે છે. આ પછીની ગુરુવાણી જે ભજનોમાં પ્રકટ કરે છે તે "પિયાલો" તરીકે ઓળખાય છે. આના ખ્યાલાનાં રાગ અત્યંત લાવપૂર્ણ હોય છે.

હૃદયબીણાના તારને જ્ઞાનની લહરી રણગાવે એનો રાગ

"ખ્યાલો" માં પ્રકટે છે.

ખ્યાલો

"ખ્યાલો પ્રેમનો ખ્યાલો પ્રેમહૂંદો પાયો,

જનમ મરણ બાકો ન આવે.

સદ્ગુરુ ચરણે, સદ્ગુરુ ચરણું મેં આપ્યો એ.

મનસતબાલો ખ્યાલો ચાળિયો ખ્યાલો પ્રેમનો : ટેક:

આ "ખ્યાલો"નો તાલ દીપચંદી છે. આ કડીમાં "સદ્ગુરુ ચરણું આપ્યો" એટલું ગાયા પછી ભજનીક ઝટક મારીને જે ઠકો લે છે, તે જો પોતાના અંતરતમ અનુભવને વાચા આપતો હોય એમ લાગે છે.

"પ્રેમરસકા ભરપૂર પિયાલા,

હરિરસકા ભરપૂર પીઓ કોઈ,

પટાક પટાક, પટાક, પટાક પીઓ કોઈ"

: કબીર:

લખીરામના "ખ્યાલા"ની રચના જોના જેવી છે, જેમાં પ્રથમ -
લચબધ્ધ ચલતી આવે છે, જેમાં ખ્યાલો કઈ રીતે પાનામાં આવ્યો, તે
શું દર્શન થયું તેનું વર્ણન હોય છે. આમ ચલતી ને પછી સાળી જે રીતે
ખ્યાલાની રચના છે, ચલતીમાં સ્વાનુભવની વાત મહત્વથી હોય છે. ક્યાંક
આત્માનુભવનો આનંદ પણ ચલતીમાં બે પંક્તિમાં નિરૂપિત કરનામાં
આવ્યો હોય છે. લખીરામના બીજા ખ્યાલાનું સ્વરૂપ આનું છે:

: ચ લ તી :

"પિયાલો અમને પાવો રે, ગુરુજે મારે મહેર કરી,

દેહમાં દરશાણા રે, હરોહર આપે હરિ."

: સાળી :

"પહેલો પિયાલો લખીરામનો, જુગલે પાવો જોઈ,

કૂચી ખાલી: મા: કાચા તણી, મને કળા ખાલી કોઈ,

ત્રિકૂટી તાળાં ઉપડયા, શૂન્યમાં દરશાણા સોઈ."

○ ○ ○

: ચ લ તી :

"સુવર્તુની સરવહાં રે, ઝરમર ઝરમર નૂર તો ઝરે."

: સાળી :

"છઠ્ઠે પિયાલે સદ્ગુરુ મળિયા, નિઃશ્વલ થયા લખીરામ,

કરમણ ચરણે "લખીરામ" બોલ્યા મેં પૂરણ પામ્યું ધામ,

પણ દિવસથી હું ડોલતો, મારા ગુરુજે ખલાવ્યું જ્ઞાન."

: ચ લ તી :

"ચરણમાં અમને રાખજો રે, કોગટ ફેરા પણાવે કરી."

કચારેક "ખ્યાલામાં સીધું કથન પ્રકટ કરવામાં આવે છે.
લખીરામનો હીનો ખ્યાલો ના પ્રકારનો છે. એમાં સીધો ઉપદેશ છે.

"સૂકે સરોવરિયે હસલો શેલે,

રૂને છે ધોર ગભીર,

ખલ્લાનો ચારો છોડીને હસલો,

ચૂની લે મુક્તાકળ હીર."

આમાં પદોમાં ચાનદ મસ્તી અને જ્ઞાનનો સુમેળ છે. દયારામનાં પદોમાં પણ પ્રેમના ખ્યાલાની વાત આવે છે. આમાં સૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની પિછાણ મેળવવાની લગ્નની છે. ચાલી ના જિજ્ઞાસા જ્ઞાનીઓને પણ હોય છે. અને એ એમાં ભજનોમાં પ્રકટ થાય છે. અગમ-અગોચરનું ધ્યાન ધરીને જાણે સંતો સૂત ભવિષ્ય સાથે સમરસ બનીને ચાઈ હોયે આગમ સાથે છે. તો "પિયાલો"માં ઉપદેશની હીક ને સમતા ગુરુ તરફથી શિષ્યને મળે છે. પ્રજ્ઞાકલ્પીલાનું દર્શન આગમમાં છે: તો પિયાલોમાં ગ્રધ્યા છે. કબીરના ના ખ્યાલામાં આત્મજોગની ગ્રધ્યા કેવી બલવાન છે તે ગુનો:

"નાપકૂ જોજો, તમે દિલકૂ જોજો,

બાહિર રહો તું ગૂંચવાઈ,

તીરથમાતર, સબ પર ભટક્યો, મરી ગયો તું,

ભટાક ભટાક ભટાક, ભટાક મરી ગયો હે જી

સાધના વિના કોઈ નજ સિધા,

માયામાં રહ્યા ભપટાઈ."

"મારાધ"ની વાણી

ભજનનો રંગ મારાધની વાણીમાં છે. રાહીના બીજા પ્રહરથી મારાધની ભજનવાણી ઝરે છે. માઝમરાત તો જાણે એક પરમ પુરુષની

—નારાધના ન જાતી જતી હોય એવી તલ્લીનતા સજનિકો નારાધનાણીમાં અનુભવે છે. સક્રિયતાની ચાક્ષુષતા તો જાણે નારાધની સજનનાણીમાં પડે પડે ટપકતી લાગે છે.

રાત સમિતી જાય ને એના પહોર પાકીને ગણતા જાય એમ તો નાણીની અજરા રાણી પાયલ — ઝઝિરની પૂપરી ધમકાવતી, સમર્થુ—ના મંતરમોહમાં આવે, સરજોક્ષમાં ઝલક ને રૂપ સમર્પિત નથી: પણ એ માલી છે જીલીલી યજ્ઞને: એ એના પિયુષર નારાધદેવને મનાવવા જાય છે. ૨૦. —

નારાધની સજનનાણી કેવી માતબર છે એનો ખ્યાલ ^{અનેક આસાધીના દરજીની} મારે છે. પિયુ પરમાત્માને મનાવવા આત્મારૂપી રાણી પોતાની હેયાની નારઝૂ જાણે કે "નારાધ-સ્વરૂપ"માં પ્રકટ થાય છે.

" તમે પડી પડી રે" જો મોરી પાસ, જાડેજા રે ।

કરી લે સલાહ, પોકડાં જવાણાં. ૧૧ — નેસલ-તોરલ.

નેસલ-તોરલના નારાધ ખૂબ જાણીતાં છે:

"જ રે! નેસલ, તમે રે ચંપો ને અમે કેળ,

એક રે થાળામાં દોનું રોપિયાં રે જ:

જ રે! નેસલ, તમે રે હોરા ને અમે લાલ,

એક રે દોરામાં દોનું પ્રોલીમાં રે જ."

— નેસલ-તોરલ.

સજનસ્વરૂપની ભૂમિકા બાંધતી નાપણે અહીં સુધી સાખી, અણેશસ્તુતિ, મુરુસ્તુતિ, અલખનિચારના માર્ગોનો અને પાટધર્મોની સજન-કૃષ્ટિ, નારાધ, ખ્યાલો અને આગમના સ્વરૂપોની ટૂંકી ચક્રવર્તિ આલોચના કરી. આ સર્વ એકત્ર યજ્ઞને સજનસ્વરૂપની લાક્ષણિક જીવી ઉપજાવે છે. સજનના પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં કાવ્યત્વની અબક પ્રકટતી હોય છે, કારણ કે જીવાનુભૂત તત્ત્વ ઉત્કટ અનુભૂતિ-પ્રત્યેક સજનોમાં કે-દરેકને હોય છે. પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કલ્પનાને ઉચ્છિન્ન કરે છે. —

૨૦. સુધધિ, "રામસાગર" "અલખ અને નારાધ" પૃ.

—તો ભક્તલક્ષ્યનો ચોર્મિલ ઉલ્લાસો ભાવ છલકાવે છે: એનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્ગુણ ને સગુણ મતવાંદીઓનું છે, પણ એ કાલ્પદેહ ધારીને આલ્યું હોય છે. ભાષામાં ક્યાંક યોગની પરિભાષા છે, તો ક્યાંક લોકલેખાની — સ્થળસ્થળના જીવનમાં પૂટાયેલી બાની છે: તો ક્યાંક વક્રોક્તિ અલંકારના અપૂર્વ નમૂના સમી યજ્ઞવાલ્કી છે, એની ગેયતા એકતારાના સૂરો સાથે જાણે વણાઈ જાય છે. મારે જ આપણા પ્રથમ પકિતના વિવેચકોએ ભજનસ્વરૂપને ઊર્મિકાલ્પનું શિખર ગણ્યું છે. ૨૧.

૨૧. સરખાવો:—... આપણી વ્યાખ્યાઓ પ્રયણે આ અગમનિગમ પક્ષોને કાલ્પો અને લિરિકો ગણાવવાનો હક્ક તો સીધો પહેલો છે. એ ઊર્મિમાં ઉલ્લાસ પણ ઊંચી સ્થિતિએ ટકાઈ બની જતાં ભવ્ય સંદર્ભો જેવો પ્રતીત મળ્યું થાય છે.

બ. ક. ઠાકોર, પ્રયોગમાલા—મણકો ૫ "લિરિક"

પૃ: ૧૩૫, આનૃતિ ૧૯૨૮.